

Krista Ojutkangas

Turku

Walkia pelto, mustat s[ie]menet, kylwä kuka taitaa?¹

Christfrid Gananderin *Suomalaisten
Arwotusten ja Nytt Finskt Lexiconin* suhteesta

1. Johdanto

Christfrid Gananderin arvoituskokoelma *Aenigmata Fennica. Suomalaiset arwotuxet, wastausten kansa* ilmestyi vuonna 1783, ja yhdessä Henrik Florinuksen vuonna 1702 ilmestyneen sananlaskukokoelman kanssa se edustaa ensimmäisiä suomenkielisiä kansanperinteen julkaisuja. Kokoelma sisältää 377² arvoitusta, ja sen esipuheessa Ganander kirjoittaa julkaisevansa arvoitukset siksi, että ne osoittavat suomalaisten älyä ja suomen kielen ilmaisuvoimaa. Hän esittää myös toivomuksen, että arvoitukset houkuttelisivat varsinkin lapsia ja nuoria lukemaan ja siten huomaamattaan kehittämään lukutaitoaan viihdyttävän aineiston avulla. Elias Lönnrotin vuonna 1844 julkaisema, paljon laajempi arvoituskokoelma perustuu Gananderin teokseen, mutta siitä on jätetty pois ”rivosanaiset” ja ”vähäpätöiset ja peräti mielivajaiset” arvoitukset (Lönnrot 1982 [1851]: 18–19).

Gananderin arvoituskokoelma tunnetaan hyvin, eivätkä sen arvoitukset sisällä mitään suomalaisesta arvoitusperinteestä ratkaisevasti poikkeavaa (Haavio 1946: vi; Virtanen 1962: 255). Virtanen (1962) on selvittänyt Gananderin kokoelman kolmea eri painosta, mutta muuta varsinaista tutkimusta Gananderin arvoituksista ja varsinkaan arvoitusten kielestä ei ole tehty. Arvoitusten kieli on kuitenkin monella tavalla hedelmällinen tutkimuskohde, kuten Saarisen tutkimukset marilaisten arvoitusten kieliopista osoittavat (1987, 1991). Kieli on tämän kirjoituksen tutkimuskohteena, mutta rajaan tarkasteluni varsin suppeaksi. Selvittelen ensin Gananderin arvoitusten kielelle tyypillisiä pohjalaisia murrepiirteitä ja pohdin niiden suhdetta vanhan kirjakielen perinteeseen.

1. Wast. Kirja, paperi, bokstawit se lukee joka osaa jo kirjottaa.

2. Kirjallisuudessa (Haavio 1946: v; Virtanen 1962: 252, 1977: 14) mainittu lukumäärä 378 perustuu teoksessa olevaan numerointiin. Lukumäärä on kuitenkin 377, mikäli arvoitusten sisällä olevia toisintoja ei lasketa omiksi arvoituksiksi.

Tämän jälkeen teen muutamia vertailuja arvoituskokoelman ja Gananderin pääteoksen, *Nytt Finskt Lexicon* -sanakirjan (1786–1787) välillä. Tavoitteena on ennen kaikkea lingvistisin perustein tarkentaa Suomalaisten arvoitusten paikkaa suomen kirjakielen historiassa.

En rajaa aineistoa sillä perusteella, mitä nykytutkimuksessa pidetään varsinaisina arvoituksina ja mitä ei, vaan tarkastelen koko aineistoa rajaamatta esimerkiksi kompakysymyksiä pois (vrt. Kaivola-Bregenhøj 2001: 54–62, 68–70). Käsittelen aineistoani Microsoft Access -tietokantaohjelman avulla.

2. Murteellisuuden ja vanhan kirjakielen suhde

Gananderin kokoelman arvoituksia on luonnehdittu kansanomaisiksi (Virtanen 1977: 14; ks. myös Haavio 1946: vi). Sillä viitattaneen siihen, että ne edustavat toisaalta (aitoa, sensuroimatonta) kansanperinnettä, ja toisaalta (aitoa) kansankieltä, murretta. Vaikka Ganander esipuheessaan ilmoittaa jättäneensä osan keräämistään ns. sopimattomista arvoituksista pois julkaisusta, sisältää kokoelma silti monia reipassanaisia ja suorapuheisia arvoituksia (esim. 1; ks. myös Kaivola-Bregenhøj 2001: 79). Yksi arvoituskokoelman kolmesta painoksesta on muita suppeampi – julkaisemisen jälkeen Ganander on sensuroinut kokoelmaansa kirkolliseen aihepiiriin ja sukupuolielämään liittyviä arvoituksia (Virtanen 1962: 256–258).

- (1) a Puusta pillu, luusta kulli, pussahtaa kuin pistetään eli, kuin pistää nijn loskahtaa? Wast. Taikina kaukalo, kädet joilla sotketaan.
- (1) b Leijona lentää loukosta loukkoon, kantaan tähtää, nenään napsahtaa? Wast. Pieru.

Toinen arvoitusten kansanomaisuuteen liittyvä oletus on, että arvoitukset edustavat omaperäistä (pohjalaista) kansanperinnettä. Kansanperinne on kuitenkin liikkuvaa ja eri tavoin lainautuvaa, ja tästä hyvin suorana osoituksena ovat kokoelman raamatulliset arvoitukset (2) sekä yhteiseurooppalaiseen perinteeseen kuuluvat arvoitukset (esim. 3 eli ns. sfinksin arvoitus; ks. esim. Kaivola-Bregenhøj 2001: 12).

- (2) Elävä hauta, elävä ihminen? Wast. Jonas walaskalan wattas.
- (3) Mikä se eläin on, joka aamulla käy neljän jalan, puolipäivällä kahella jalalla, ja koska ilta tulee käy se kolmella jalalla? Wast. Ihminen, lassa kontta neljän ryömy, miessä käy kahdella jalalla, mutta kuin wanhaxi tulee otta sauwan käteensä, ja on nijn kolmi jalkanen.

Suurin osa arvoituksista edustaa toki omaperäistä perinnettä. Esipuheessaan Ganander toteaa, että arvoitukset ”muuttelewat maan paikkain puhenparren jälkeen”, ja tämän takia hän on ottanut kokoelmaansa mukaan arvoitusten

toisintoja; kokoelman arvoituksista 149:llä on vähintään yksi toisinto. Valtaosa toisinoista on teoksessa omina arvoituksinaan (4), mutta muutamat on esitetty arvoitusten sisällä (5):

- (4) a Pää kuin kerä, häntä kuin korento, keskeltä yhtä yymyrjäinen?
Wast. Kissa
- (4) b Edestä kuin kerä, keskeltä kuin sukki, perästä kuin keppi? Wast.
Katti
- (5) Kuin on alas päin nijn on täynnä, ylöspäin nijn on tyhjänä? eli,
kuin on kumollaan nijn on täysi, kuin on kohallaan nijn on tyhjä?
Wast. Lakki, hattu.

Viittauksen eri puheenparsiin voi ymmärtää tarkoittavan, että arvoituksia on merkitty muistiin eri murrealueilta, mutta Rantsilassa Pohjois-Pohjanmaalla toiminut Ganander lienee kuitenkin koonnut valtaosan aineistostaan juuri Pohjanmaalta (Haavio 1946: vi; Virtanen 1962: 262–263, 1977: 14). Hautalan (1946: 116) mukaan kokoelman alkuosan arvoitusten murreasu viittaa Etelä-Pohjanmaalle ja loppuosa Keski-Pohjanmaalle. On kuitenkin todettava, ettei tällaista eroa ole kokoelmassa helppo nähdä, minkä Virtanenkin (1962: 262) mainitsee. Gananderin kirjoittamaa kieltä ei nimittäin voi pitää suoraan minkään murteen edustajana, sillä kirjakielen traditio vaikutti väistämättä myös siihen, millaisessa muodossa arvoitukset kirjattiin. Seuraavassa tarkastelen muutamia keskeisiä äänne- ja muotorakenteen seikkoja murre-edustusten ja vanhan kirjakielen konventioiden näkökulmista.

Inessiivin päätte vaihteli runsaasti vanhassa kirjakielessä; Agricolas-ta alkaen käytössä olivat variantit *-s*, *-sA* ja *-ssA*, ja variaatio väheni oikeastaan vasta Lizeliuksen alettua käyttää systemaattisesti *-sA*-asua esimerkiksi Suomenkielisissä Tieto-Sanomissa (1775–1776). Kaikkia kolmea päättevarianttia esiintyy myös Gananderin arvoituksissa (6), ja vaikka *-s* on sijan keskeinen päättevariantti Etelä-Pohjanmaalla ja *-sA* Keski- ja Pohjois-Pohjanmaalla (SMK s. 250, 281), ei näiden esiintymisestä voi kirjakielen tradition takia tehdä ratkaisevia päätelmiä arvoitusten murreasusta. Sen sijaan pelkästään Etelä-Pohjanmaan murteille ominainen inessiivin *-hna*-päätte (7; Laurosela 1913: xiv; SMK s. 250) on selvä murrepiirre.

- (6) a Liha *fadis*, liemi *wataas*? Wast. Wäki *wenhees*, wesi *airoisa*.
- (6) b Eläwä puusta pitää, nuora puun *nenässä*, kuolema nuoran *nenässä*,
mato kuoleman *selässä*, eläwä nenän *edesä*? Wast. Ongi.
- (7) Tahdokkos siihen saunaan mennä, *johna* witta owella on? Wast.
Hewosen hännän alle.

Myös vokaalienvälisen *h*:n säilyminen on pohjalaismurteissa tavallista (Laurosela 1913: xiv; SMK 249, 283), ja se on tavallista myös vanhassa kirjakielessä.

Arvoitukset tavoittelevat usein metriikaltaan kalevalamittaa (Kaivola-Bregenhøj 1977: 23), ja tämä on kirjakielen traditiotakin tärkeämpi syy siihen, miksi *h:n* säilymistapauksia on vaikea pitää osoituksena murreasusta; *h:n* avulla on mahdollista säädellä sanojen tavulukua ja siten niiden mukautuvuutta runomittaan (8). Samasta syystä arvoituksissa esiintyy myös *-pi-*päätteisiä yksikön 3. persoonan verbinmuotoja (10). Arvoituksen vastauksessa esiintyvää vokaalienvälistä *h:ta* on mahdollista pitää pohjalaismurteisena piirteenä (9).

- (8) a Mytty *mättähän* takana (alaanen), kiekura kiwen alanen, kiekokannon *warjoihinen*? Wast. Kärmes.
- (8) b Kuiwa puu *kankahalla*, tuorett käwytt tekee? Wast. Humalan riuku.
- (9) Toinen toistansa takoa aja, ei koskaan kijnni saa? Wast. *Lainehet järwes*.
- (10) Wanha ukko (mies), uusi lakki, joka vuosi uuden *saapi*? Wast. Kanto, lunta päällä.

Selvää kirjakielen tradition vaikutusta arvoitusten kieliasussa on *t:n* astevaihtelu, jossa heikon asteen vastineena on lähes aina kirjakielinen *d* (11). Vain muutamassa tapauksessa *t:n* astevaihteluparina on kato (12). Etelä-Pohjanmaalla odotuksenmukainen *t:n* heikon asteen vastine on *r*, Keski-Pohjanmaalla taas kato tai *j* (Laurosela 1913: xiv; SMK s. 249, 282).

- (11) a Kaxi weljestä korwan³ juoxee, ei kumpanengaan *edelle* pääse? Wast. Reen-jalaxet.
- (11) b Mingätähden⁴ ei leiwän läpi kelpa *syödä*? Wast. *Sentähden* että se on tyhjä ja ei mitänä.
- (12) a *Kahesti* syntyy, kerran kuolee? Wast. Lintu 1:0 munas, 2:0 sitten ulos tulee.
- (12) b Mikä pönttö *pöyän* pääsä, mikä kijlu *pöywän* alla, mikä kääry laattialla, mikä kyykky kynnyxellä, mikä tuuru tunkiolla? Wast. Äjä eli Isäntä, kirwes, koira, kissa, sika.

Huomiota herättävin eteläpohjalaisuus Gananderin arvoituksissa ovat *e-*vartalosten verbien *tuloo-*tyyppiset yksikön 3. persoonan preesensmuodot, joissa vartalon *e* on muuttunut *o:ksi* tai *ö:ksi* (Laurosela 1913: xv; SMK s. 250). Valtaosa näistä muodoista on *o-*, *ö-*loppuisia (13), *e-*loppuisia muotoja on muutamia siellä täällä kokoelmassa (14).

3. *Korwan* idem quod *rinnatuxin*, 'i bredd' (Gan. s.v. *korwatusten*).

4. Kirjakielinen ortografian piirre on myös *b:n*, *d:n* ja *g:n* käyttö likvidan tai nasaalin jälkeisen *t:n*, *p:n* ja *k:n* merkinä.

- (13) a Mies met[t]ään *menöö*, kaukaloita taansa *nakkeloo*? Wast. Jäljet.
b Wedestä syntyy, wetehen *kuoloo*, ympäri maisten *kulkoo*, ja ei koskaan rahata rekeen istu? Wast. Suola.
- (14) a Mistäs kaikki kengät yhteen eli kokoon *tulee*? Wast. Neulasta.
b Musta kukko, hijen akka, koskeen *kurottelee*? Wast. Kodan koukku *kurottelee*, pata, kiehuwa wesi.

Toinen eteläpohjalaisuus Gananderin arvoitusten kielessä on jälkitavun *i*-loppuisen diftongin muuttuminen pitkäksi vokaaliksi (Laurosela 1913: xv; SMK s. 250). Tarkastelen tässä ennen kaikkea *-inen*-loppuisia nomineja, jotka olivat vanhimmassa kirjakielessä tyypillisesti *i*:llisiä (mikä edustaa vanhaa, Turun seudun murteissa vielä 1600-luvun alussa vallinnutta kantaa; Kannisto 1907: 99; Rapola 1966: 485, 1969: 68–69). Arvoituksissa esiintyy jonkin verran selvästi eteläpohjalaisen edustuksen mukaisia tapauksia, joissa *i*-loppuisen diftongin tilalla on pitkä vokaali (15). Valtaosa arvoituksissa esiintyvistä *-inen*-nomineista on kuitenkin *i*:ttömiä ja lyhytvokaalisia (16), mikä vastaa yleistä murre-edustusta (Kannisto 1907: 99). Jälkitavujen pitkien vokaalien kirjoittaminen kahdella kirjaimella ei ollut säännönmukaista vielä 1700-luvun kirjakielessä⁵, joten aivan tiukkaa eroa pitkä- ja lyhytvokaalisten tapausten välille ei ole mahdollista tehdä, varsinkin, kun samassa arvoituksessa voi esiintyä molempia (15b). Kirjakielen tradition vaikutuksena voi pitää sitä, että arvoituksissa esiintyy myös diftongillisia *-inen*-nomineja (17).

- (15) a Sika winku sillan päässä, *kultaasta* kurikkata, *hopiaasta* sauwaa? Wast. Se on kuin kirnutaan.
b *Punaanen* kuin kruusi, *walkonen* kuin lijna, lehtiä hän kantaa, häntä hänelle on? Wast. Nauris.
- (16) a Luinen suu, *lihanen* parta, kuikistaxen keikistäxen, äsken ääneen panee? Wast. Kukko.
b Tien *pitunen*, porsaan *paxunen*? Wast. Köysi kerä.
- (17) a *Karwainen* suutans ammotteloo, sinne *karwanen* pistetään? Wast. Rasa eli wantus, johonga käsi pistetään.
b *Rautainen* orit, *lijnaiset* ohjuxet, waskinen talli päällä seisoo? Wast. Neulikko joka waimowäen wyöllä on lanka neulan silmäs, ohjuxet.

5. Yhdellä kirjaimella kirjoitettu jälkitavun pitkä vokaali on esimerkiksi arvoituksessa Neity *käwele* pitkin orsia, rijhen parsi peräsä? Wast. Kissa.

Nyky-yleiskielen *ts*-yhtymän vastineena arvoituksissa on lähes aina *tt*. Geminaatta-*t* oli yhtymän valtaedustus kaikkialla länsimurteissa jo 1700-luvulla, mutta vanhimmassa kirjakielessä nykyisen *ts*-yhtymän kirjoitustapana oli yleisimmin *tz* tai *dz*, minkä on arveltu viittaavan lounaismurteissa esiintyneeseen spiranttiääntämykseen tai kaakkoismurteiseen *ts*-edustukseen (Häkkinen 1994: 167–168). Gananderin arvoituksissa käyttämä kirjoitustapa (18) edustaa siis pohjalaismurteiden tyypillistä kantaa (Laurosela 1913: 123–127; SMK s. 249, 283). Muutamassa arvoituksessa *ts*-yhtymän vastineena on keskipohjalainen *ht* (19).

- (18)a Mies *mettään* menöö, silmät kotiaan *katto*? Wast. Kirwes, olkapäillä.
- (18)b *Ruottis* hakataan, tänne lastut lentelöwät? Wast. Sodat kuin tänne kuuluvat, eli rahat kuin sieltä tulewat.
- (19)a Mitäs wares tekee kuin on kuusi vuotta elänyt? Wast. *Seihtemännelle* lähtee.
- (19)b Musta sika aidan takana, neuloja nielexelee? Wast. *Mehto*.

Nyky-yleiskielessä perusmuodossaan lyhyeen *e*:hen ja glottaaliklusiiliin päättyvät vanhat sanat ovat historiallisesti konsonanttiloppuisia, ja tämä näkyy myös Gananderin arvoitusten kielessä. Lauroselan (1913: xiv) mukaan tämä on tyypillistä Etelä-Pohjanmaan murteelle: historiallisesti *h*-loppuiset sanat ovat *s*-loppuisia ja *k*-loppuiset *t*-loppuisia. Aivan näin systemaattinen sanojen edustus ei arvoituksissa ole, sillä esimerkiksi *ori(h)*-sana esiintyy niissä sekä *s*- että *t*-loppuisena. Tämän tyyppin sanoista valtaosa on arvoituksissa *t*-loppuisia (20), *s*-loppuisia on näitä vähemmän (21) ja vokaaliloppuisia vain muutama (22).

- (20)a Yxi *huonet* seisoo täynna ruokaa, ei ole kattoa ja on harwat seinät? Wast. Laiho wainio.
- (20)b Misä *lähet* pirtisä on? Wast. Pesin pytty.
- (21)a Mettäs syntynyt, korwes kaswanut, seinällä seisoo, polwella laulaa? Wast. *Kanteles* eli peli.
- (21)b Suuri ikunen suolan *raes*, halko orren raon raosa? Wast. Silmät.
- (22)a Pijmä kaatu pirtin päälle, ei lähde wuolten eikä laasten? Wast. *Päiwä-paiste*.⁶
- (22)b Tuhat tuhatta, sata sataa, enää kuin epäluku, kaikki yhdellä wyöllä wyötetty? Wast. Olki *lyhde*.

6. Sana esiintyy tämän arvoituksen toisinnossa myös muodossa *paistet*.

Gananderin arvoituksissa esiintyy muutamia vartalovokaalin pidentymiseen pohjautuvia *paree*-tyyppisiä komparatiivimuotoja, jotka ovat yleisesti länsimurteille ominaisia (ks. Punttila 1985: 97); Laurosela (1913: xiv) mainitsee tyyppin yhtenä eteläpohjalaisena erityispiirteenä. Häkkinen (1994: 226) huomauttaa, että niitä esiintyy myös toisessa varhaisessa kansanperinnekeräelmässä, Florinuksen sananlaskukokoelmassa. Arvoituksissa nämä tapaukset esiintyvät huomattavasti runsaslukuisempien *-mpi*-tunnuksella muodostettujen komparatiivien rinnalla, kuten esimerkiksi 23a voi havaita; tällä arvoituksella on myös toisinto, jossa on vain *-mpi*-tunnuksella muodostettuja komparatiiveja. Esimerkin 23b *pidee*-muodossa⁷ näkyy havainnollisesti kirjakielen perinnetononlaiset murrepiirteet löysivät tiensä Gananderin kokoelmaan, mutta *t:n* astevaihteluparina pysyi sitkeästi kirjakielinen *d*.

(23)a *Mustee* syttää, *walkosee* witiä, *korkiaa* kotaa, *matalampi* rekiä?
Wast. Harakka.

(23)b *Pidee* pitkiä puita, *matalee* maan ruohoja? Wast. Maan tie.

Nykyisille pohjalaismurteille ominaisia murrepiirteitä ovat koko alueelle tyyppilliset švaavokaalit sekä keski- ja pohjoispohjalaiselle alueelle ominaiset yleis- ja erikoisgeminaatiotapaukset (Laurosela 1913: xv; SMK s. 250, 282–283). Gananderin arvoituksista nämä puuttuvat. Molempien ilmiöiden kohdalla puuttumisen syy on yksinkertainen: ne ovat ilmeisesti myöhäsyntyisiä ja yleistyneet pohjalaismurteissa vasta 1800-luvulla (geminaatiosta Rapola 1966: 25–34; Nahkola 1987: 33–35, švaavokaaleista Sovijärvi 1938; Pinola 1997: 59).

3. Arvoitukset ja *Nytt Finskt Lexicon* (1786–1787)

Hormian (1961: 137, 161–165, 168) mukaan Ganander on käyttänyt omia teoksiaan sanakirjansa lähteenä vähän: vain satukokoelman runomuotoiset osat, *Mytologia Fennica*an sisältyvät runot ja yksi lainaus arvoituskokoelmasta toimivat sanankirjan esimerkkiaineistoina. Virtasen (1962: 263) mukaan sanakirjassa on muutamia arvoituksia esimerkkeinä. On helppo havaita, että arvoituksissa on paljon sellaista sanastoa, jota Gananderin sanakirja ei sisällä⁸. Tarkastelen tätä seikkaa seuraavaksi käyttäen materiaalina yhtä sanajoukkoa, nimittäin deskriptiivisiä sanoja. Saarisen tutkimissa marilaisissa arvoituksissa hänen ideofoneiksi nimittämänsä kuvailevat sanat ovat hyvin keskeisiä (1991: 114–136), ja ne ovat yleisiä myös suomalaisessa ja virolaisessa arvoitusperinteessä (Virtanen 1966; Kaivola-Bregenhøj 1977: 22, 2001: 128). Tarkastelu osoittaa, että Gananderin arvoitusten sanastaminen sanakirjaa varten on ollut sattumanvaraista mutta ei täysin olematonta ja että arvoituksia on kyllä sanakirjassa esimerkkeinä enemmän kuin yksi.

7. Sanakirjassa muoto on asussa *pitee*.

8. Olen selvittänyt arvoitusten materiaalin esiintymistä *Nytt Finskt Lexicon*issa lukemalla sanakirjan läpi.

Ensinnäkin arvoitusten deskriptiivisten sanojen joukossa on sellaisia, joita ei ole sanakirjassa lainkaan. Tällaiset sanat esiintyvät ennen kaikkea sel-
laisissa arvoituksissa, joiden vastaus ei perustu metaforaan vaan deskriptiivi-
sen sanan tai sanajoukon tulkintaan (24). Niiden puuttumista sanakirjasta ei voi
perustella sillä, että ne olisivat olleet hankalia määriteltäviä, sillä Gananderin
sanakirja sisältää varsin paljon deskriptiivisiä sanoja merkityksenselityksineen
ja käyttöesimerkkeineen.

(24)a Anna minulle *hyyryn pyyry pyyrytelläxeni, sijpon saappo, sijpotellaxeni, holpon tolppo tolpotellaxeni?* Wast. Jauhon kjwi, seula, petkel.

(24)b *Kuussaa kaassaa, illalla pane lopsis?* Wast. Kenkä.

Toiseksi arvoitusten deskriptiivisillä sanoilla voi olla sanakirjassa samaan
sanueeseen kuuluva sana, mikä kertoo sananmuodostuksen produktiivisuu-
desta. Esimerkiksi arvoituksen 25a deskriptiivisanat ovat *-inen*-johdoksia, ja
sanakirjan hakusanoja *kiukura* 'väärä' ja *koukku, koukko* 'bucht, krok' voi pitää
niiden kantoina. 25b-tapauksessa taas arvoituksen *-ele*-johdosta vastaa sanakir-
jassa ei-frekventatiivi *waaputan* 'rörer lamt'.

(25)a *Kiukorainen, koukurainen, kaikki pellot paskantopi?* Wast. Sirpi.

(25)b *Wares lensi waapotteli, wesi sijwistä sirisi?* Wast. Wesi-mylly.

Esimerkin 25b verbi *siristä* puolestaan on sanakirjassa hakusanana (*siri-
sen*⁹ 'sqwal, rinner, tildrar som watn'), kuten seuraavienkin esimerkkien
deskriptiivisanat. *Siristä*-verbiä¹⁰ samoin kuin esimerkin 26a verbiä *kukertaa*
ja esimerkin 26b verbiä *kollottaa* voi pitää vakiintuneina onomatopoeettisi-
na sanoina (sanakirjassa *kukerran* 'kuttrar som en orre', *kollotan* 'gråtar högt,
skrålar', ks. myös SMS). Sen sijaan kohdan 26b verbi *mällöttellä* ei vaikuta sen
vakiintuneemmalta kuin useimmat sanakirjasta puuttuvatkaan deskriptiivi-
sanat (sanakirjassa *mällöttelen* 'talar bredt, med myndig ton'; *sapsutella*-sanaa
ei ole sanakirjassa).

(26)a Teiri puus, suolet maasa, wielä sittenkin *kukertaa*. Wast. Kirkkon-kello.

(26)b Koira haukku *kollotteli*, mäen päällä *mällötteli*, minä separosta pitelin, separosta sapsuttelin? Wast. Se on, kuin hamppuja loukutetahan.

9. Ganander käyttää sanakirjassaan yksikön ensimmäisen persoonan muotoa verbin perusmuotona.

10. Sanakirjassa on runsaasti *ise*-johtimisia onomatopoeettisia verbejä, ja esimerkiksi hakusanan *sijhisen, sihisen* yhteydessä todetaan tämän merkityksen eroavan verbeistä *suhisee, sohisee, sähisee, kähisee, kihisee* ja *kahisee*.

Mällötellä-tyyppiset tapaukset herättävät epäilyksen, että arvoitukset olisivat toimineet sanojen lähteenä. Epäilyksiä tukevat sellaiset tapaukset, joissa käyttö-esimerkki selvästi muistuttaa arvoitusta, vaikka pieniä (ortografisia) eroja voi-kin olla ja vaikka arvoituksia ei mainita esimerkin lähteenä. Esimerkit 27a ja b ovat tällaisia tapauksia. Sanakirjassa on hakusana *tassaa* l. *tassahtaa*, joka saa merkityksenselityksen 'har mjukt liud af wåt sko, eller piexa, säcke' ja käyttö-esimerkin *kenkä käydes tissaa*, *tassaa* 'en wåt sko tasslar, passlar' (a). Arvoituk-
sen 27b alku on esimerkkinä hakusanassa *palleroinen* 'tjock, undersättning': *lyhyt ämmä lylleröinen*, *paxu akka palleroinen*. Selitystä tälle ei anneta.¹¹ Kokonainen arvoitus (27c) on esimerkkinä hakusanoissa *kalkkaan* 'dånar, klingar' ja *kalkkaa* 'det dånar': *kilkkaa*, *kalkkaa*, *luisten lukkujen takana* i. e. *tungan ~ tungan klingar* (vrt. myös Virtanen 1962: 263).

- (27)a *Tissaa tassaa*, ehtolla wijmmein rossahta? Wast. Tallus.¹²
 (27)b *Lyhyt akka lylleröinen*, pitkän paxu *palleroinen*, karjan korwesta kokosi tasaselle tanterelle? Wast. Harja.
 (27)c *Kilkkaa*, *kalkkaa*, luiden lukkusten takana? Wast. Kieli. ~ *Liwertelö*, *lawertelo*¹³ eli *kilkkaa kalkkaa* luisten lukkusten takana? Wast. Kieli kuin puhuu.

Deskriptiiviset sanat ovat tietenkin vain pieni otos arvoitusten sanastoa, mutta koska se on suhteellisen vaivattomasti rajattavissa, sillä on mahdollista havainnollistaa arvoitusten ja sanakirjan suhdetta kompaktisti. Sanakirjassa on myös muutamia muita selvästi arvoituskokoelmasta peräisin olevia aineksia. Arvoitusten johdannossa Ganander esittelee arvuutteluperinteeseen kuuluneen lorun, jolla epäonninen arvaaja kolmen väärän vastauksen jälkeen toivotetaan Hyvö-lään. Tämä on Hormian (1961: 168, 518) mainitsema lainaus, joka esiintyy sanakirjassa hakusanassa *hyis hyis*: *hyis*, *hyis*, *hywölään*, *hywölän koirat haukkumaan*, *meeppä tyttö kattomaan*, *mikä sjeltä tulee*. Myös *Hywölä* saa oman hakusanansa mutta ilman lorunäytettä. Sanakirjan hakusanaa *kjeletöin* 'utan tung, mällös, stum' puolestaan havainnollistetaan arvoituksella *kjeletöin*, *mjeletöin*, *kaiken maailman wijsas est aenigma?* Re. *puntari*; *mjeletöin*, *kjeletöin* on esimerkkinä myös hakusanassa *mjelehin*, *mjeleinen*, *mjelellinen*. Virtasen (1962: 263) mukaan sanakirjan hakusanassa *rääkkä* oleva esimerkki *rääkylintu* 'en sqwåkande fogel, it. et barn' on peräisin arvoituksesta (esim. 28a), mutta yksittäisestä sanasta ei varmoja päätelmiä voi tehdä. Varmemmin arvoitukseen viittaa hakusanassa *mytty* esitetty esimerkki *mikä mytty mättähällä?* 'hwad för

11. Sanakirjassa on tälle myös sivukäsiälalla merkitty toisinto (s.v. *lyhyinen*): *lyhykäinen lylyyräinen*, *tasapäinen tallurainen*, *kokko karjan korvest' kotti* (gåta)? *Täi-harja*. – Sivukäsiälalla sanakirjassa on myös erimerkissä 17b esitetyn arvoituksen toisinto: *tunge palljast'*, *irvistä karvast'* (gåta) *hand och en want* (s.v. *tungen*). Sanakirjan kolmas sivukäsiälalla kirjoitettu arvoitus, jota ei ole Gananderin kokoelmassa, on *herraten herkku*, *talom pojan tarve* (aenigma) 'coeundi libida' (s.v. *tarwe*).

12. *Tallus* 'sko af trasor, säcka, föder i sko'; *rossahtaa*-sanaa ei ole sanakirjassa.

13. *Liwertelen* on sanakirjassa hakusanana, joka selitetään sitä edeltävän *liwerrän* 'qwittrar' -hakusanan avulla.

byllte?'. Tämän tyypisistä säkeistä koostuvat mm. Virtasen (1966) tutkimat arvoitussarjat, ja vaikka juuri tätä säettä ei Gananderin kokoelmassa ole, se rinnastuu mm. esimerkkinä 28b esitettyyn kokoelman arvoitukseen (ks. myös 8a ja 12b):

- (28) a Mikä *rääkkylinnun* pesä on pirtisä? Wast. Kätkyt. *Rääky lintu* se on lapsi joka rääkyy ja itke.
- (28) b Oli tiellä helkän telkki (1) oli wijritty, (2) peräsä, oli tyhmä (3) wijritysä, oli kirkas (4) tyhmän wyöllä; mitkä sorkkoset (5) siwulla, mikä kaari (6) kaulan päällä; mikä reppu (7) kaaren alla, mitkä pörhöset (8) pää laella, mikkä kijluwaiset (9) pörhösten alla? Wast. Se on, (1) Hewonen, (2) reki, (3) ihminen, (4) kirwes, (5) aisat, (6) luokka, (7) harjus, (8) Hewosen korwat, (9) Hewosen silmät.

Hormian (1961: 95–97) mukaan Ganander toimi sanakirjatyössään systemaattisimmin kansanrunoutta ja oppitekoista runoutta sanastaessaan. Lisäksi Ganander laati *Mythologia Fennica* -teoksensa (1789) sanakirjan muotoon, jotta sen voisi liittää *Nytt Finskt Lexiconiin* sen valmistuttua (Hormia 1961: 66). Onkin kiinnostavaa havaita, että myös arvoituskokoelmassa näkyy eräänlainen pedagoginen¹⁴ tai variaatiota kartoittava tavoite: noin viidesosassa arvoituksista on jonkinlainen selitys arvoituksessa ja/tai sen vastauksessa. Muutamat selityksistä ovat pitkiäkin selostuksia siitä, miten arvoituksen kuvan ja tarkoitteen välinen suhde rakentuu (29a), mutta paljon tavallisempia ovat *eli*-konjunktiolla kytketyt tai sulkeissa esitetyt yksittäisten sanojen selitteet (29b, myös 29a). Huomiota kiinnittävät tapaukset, joissa selite on (lähes) identtinen sanakirjassa esiintyvän selitteen kanssa. Esimerkkiin 29c rinnastuu sanakirjan hakusana *kerähtä*, joka mainitaan Ilmajoen murteeseen kuuluvana sanana ja jolle annetaan merkityksenselitys 'brödspada med långt skaft' aliis *leipä lapio & piakko* qvae vide. Myös arvoituksen 29d vastaus on samanlainen kuin sanakirjan hakusanan *aara* selitys 'plog, årder, ärjekrok, idem ac *aura & sahra*'. Tämänkaltaiset ilmaisut vaikuttavat nykylukijasta opastavilta selityksiltä, mutta ne voivat myös olla ajalleen ominaisen tyylipiirteiden, paratagmojen eli rinnasteisten sanaparien edustajia (esim. Rapola 1962; Nummila & Ojutkangas 2013).

- (29) a Harakka hakistelexen, pitkä pursto puistelee, wuoreen munia-keen, kallioon kaataxeen? Wast. Leipä pannaan uunijn - *Emäntä harakkana - leipä lapio häntänä eli purstana*.
- (29) b Kehri warsi kengitetty, mäen päälle mängitetty (*se on lyöty*) tuulia tietämään? Wast. Wijri.

14. Pedagogisena tavoitetta voi pitää ennen kaikkea siksi, että arvoituskokoelman esipuheessa Ganander toivoi teoksen houkuttelevan lapsia ja nuoria lukemaan ja parantamaan lukutaitoaan.

- (29)c Harakka haristelo, pitkä pyrstö pyristelö, kuumallen wuorelle muniaxensa? Wast. *Kerähtä, piakko eli leipä lapio*, jolla leiwät uunijn pannaan.
- (29)d Kylän korja käykyllänsä, kaikki lainehet lukoo? Wast. *Aara, aura, sahra*, waot

Arvoituksille ominaisia kiteytyneitä ilmaisuja voisi pitää sillä tavoin leksikaalisesti vakiintuneina, että niiden odottaisi esiintyvän myös sanakirjassa. *Hyis, hyis* -tapaus on esimerkki tällaisesta esiintymästä, mutta huomiota kiinnittää se, ettei sanakirjaan ole poimiutunut arvoituksissa varsin tavallista *sata sataa, tuhat tuhatta* -ilmaisua. (esim. 22b)

Arvoituskokoelma ilmestyi vuonna 1783, sanakirjan käsikirjoitus valmistui 1786–1787 ja *Mythologia Fennica* ilmestyi vuonna 1789. Teokset ovat siis varmasti olleet tekeillä samaan aikaan. Gananderin sanakirjatyö ei kaiken kaikkiaan ollut systemaattista ainakaan nykymittapuulla arvioituna, mutta on silti syytä pohtia, mistä muuten arvostettua kansaperinnettä edustavan arvoitusmateriaalin niukkuus sanakirjassa voisi johtua. Eräs syy voi olla arvoituskokoelman julkaisemisen aiheuttama reaktio Porthanissa, jonka kanssa Ganander teki tiivistä yhteistyötä. Porthan arvosteli ankarasti sitä, että arvoituskokoelma sisälsi ns. sopimatonta ainesta, mikä aiheutti myös arvoituskokoelman suppeamman laitoksen julkaisemisen (Virtanen 1962: 260–261). Kriitikki on voinut vaikuttaa siihen, ettei arvoituskokoelman materiaalia ole juurikaan hyväksytty sanakirjan käsikirjoitukseen, joka siirtyi Gananderilta Porthanille täydennettäväksi ja tarkastettavaksi. Toinen mahdollinen syy on arvoitusten itsensä luonteessa: arvoituksina, vastausta odottavina elementteinä, joiden jäsenten on samanaikaisesti sekä johdettava vastaajaa harhaan että kohti oikeaa ratkaisua (ks. Kaivola-Bregenhøj 2001: 135), niitä on kenties ollut vaikea pitää sanojen käyttöä havainnollistavana aineksena. Tämä ei tietenkään olisi estänyt arvoitusten sanastamista hakusanoiksi. Esimerkiksi sananlaskuihin, joita sanakirjassa on melko runsaasti esimerkkeinä, puolestaan on sisään kirjoitettuna oletus siitä, että niiden merkitys ymmärretään, jolloin ne voivat toimia myös sanojen käyttöyhteyksien esittelyssä.

4. Lopuksi

Olen tässä kirjoituksessa tarkastellut Christfrid Gananderin arvoituskokoelman kieltä ja vertaillut sitä sanakirjan sisältöön. Tarkastelun tulokset voi tiivistää seuraavasti. Arvoituskokoelma ilmestyi aikana, jolloin suomen kieli ja suomalainen kansanperinne olivat ensi kertaa nousseet akateemisen kiinnostuksen kohteeksi mutta kirjakielen uudistaminen murrepohjaa laajentamalla ei varsinaisesti ollut vielä käynnistynyt. Tässä suhteessa kokoelman kieli on ymmärrettävä hybridi: se sisältää lukuisia pohjalaismurteille ominaisia piirteitä (esim. *tuloo*-tyyppiset verbinmuodot) mutta myös paljon murteelle vieraita kirjakielen tradition jälkiä

(esim. *d t:n* heikon asteen vastineena) sekä kielellisiä ilmiöitä, jotka kuuluvat arvoituksissakin yleiseen kalevalamittaan (erityisesti vokaalienvälisen *h:n* säilyminen) ja joita on siksi mahdotonta arvioida murteellisuuksina.

Gananderin pääteoksessa *Nytt Finskt Lexicon*issa on vain vähän selvästi arvoituskokoelmasta peräisin olevaa materiaalia. Sitä ei kuitenkaan ole niin niukasti kuin aiemmassa tutkimuksessa – joka on tehty ennen vuonna 1997 ilmestynyttä sanakirjan toimitettua laitosta – on esitetty. Materiaalin niukkuudelle olen esittänyt muutamia eri syitä: toisaalta Porthanin Gananderille esittämän kritiikin ja toisaalta arvoitusten itsensä luonteen. Enigmaattista ainesta voi olla vaikea nähdä sanan merkitystä havainnollistavana. Mukana voi myös olla eri lajien arvostus: arvoitukset eivät rinnastu kaunokirjallisuuteen kuten runous eivätkä ne edusta syvällistä viisautta kuten sananlaskut (kärjistetysti ilmaistuna) vaan ennen kaikkea viihdyttävät, älyllisen haasteen rinnalla. Sanakirjan ja arvoituskokoelman suhdetta arvioitaessa on kuitenkin syytä ottaa huomioon myös se näkökulma, että vaikka arvoituksia ei olekaan systemaattisesti sanastettu sanakirjaa varten, niiden edustama kielimuoto on monilta muilta osin dokumentoituna sanakirjassa. Kaikkia edellä esiteltyjä murrepiirteitä esiintyy nimittäin myös sanakirjassa. *Ts*-yhtymällisistä sanoista on hyvin usein esitetty useampia eri asuja (esim. *katzelen, kahtelen, kattelen; metzä, mehtä, mettä, messä*), samoin *-e?*-loppuisista nomineista (esim. *hame, -s, -t; säde, -s -t*), joissa tällainen merkintätapa on lähes systemaattinen. *-inen*-johdosten pitkävokaaliset asut ja *tuloo*-tyypiset verbinmuodot sen sijaan ovat sanakirjan hakusanoina harvinaisia, mutta esimerkkiaineiksina niitäkin esiintyy läpi sanakirjan (esim. hakusanat *nokkoonen* 'droppa'; *walkoinen, walkoonen* ja *kuulowa*; esimerkki *paimenet rähisööpi* hakusanassa *rähisen*). – Švaavokaali- tai geminaatiotapauksia ei ole sanakirjassakaan.

Gananderin arvoituksissa on runsaasti ammennettavaa sekä folkloristiikan että lingvistiikan tutkimuksen näkökulmista. Peruskartoitus esimerkiksi arvoituksissa esiintyvistä ns. formuloista eli rakennekaavoista (esim. Kaivola-Bregenhøj 1977; Saarinen 1987) osoittaa, että muun tutkitun arvoitusmateriaalin tapaan noin puolet Gananderin arvoituksista asettuu tutkimuksessa vakiintuneisiin formuloihin. Tätä kiinnostavampaa kuitenkin on näiden formuloiden ulkopuolelle jäävä joukko, koska myös niiden rakenteissa on havaittavissa säännönmukaisuuksia, joita voisi hyvin pitää formuloina; Saarinen (1987) onkin laajentanut formuloiden joukkoa marilaisaineistonsa pohjalta. Myös Gananderin kysymysmuotoisten arvoitusten käsittely olisi kiinnostava teema, koska osalla niistä on hämmästyttävän paljon yhteistä nykyfolklorean kuuluvien absurdien vitsi- ja kompakysymysten kanssa (esim. Lipponen 1995: 208; Laalo 1998; Kaivola-Bregenhøj 2001: 57–62) ja koska kysymysmuotoisia arvoituksia on pidetty suomalaisessa arvoitusperinteessä toisaalta harvinaisina ja toisaalta epätyypillisinä arvoituksina (Kaivola-Bregenhøj 1977: 23, 2001: 54–62). Viimeisenä seikkana mainittakoon arvoitusten metaforat. Suurin osa arvoituksista perustuu metaforaan, ja yleinen oletus on, että arvoituksen kuva ja tarkoite kuuluvat aina eri kategorioihin: elollisia olioita verrataan aina elottomiin, kulttuuriesineitä luontoon kuuluviin olioihin jne. (Kaivola-Bregenhøj 2001: 45). Marilaisten

arvoitusten materiaalissa metaforien lähde- ja kohdealueiden väliset suhteet näyttäytyvät hieman toisenlaisina (Saarinen 1991: 139), ja myös Gananderin aineiston avulla tämä käsitys tulisi vaivattomasti haastetuksi.

Aineslähde

Ganander, Christfrid: *Aenigmata Fennica. Suomalaiset arwotuxet, wastausten kansa* (1783). Helsinki: Kotimaisten kielten keskus [viitattu 28.8.2013]. (Sisältyy kokoelmiin Vanhan kirjasuomen korpus: Ganander.) Saatavissa: <http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/ganander/gan1783_rdf.xml>

Lähteet

- Gan. = Ganander, Christfrid 1997 [1786–1787]: *Nytt Finskt Lexicon*. Alkuperäiskäsi-
kirjoituksesta ja sen näköispainoksesta toimittanut Liisa Nuutinen. SKST 676.
Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura ja Kotimaisten kielten tutkimus-
keskus.
- Haavio, Martti 1946: Alkusanat. – Martti Haavio & Jouko Hautala (toim.), *Suomen
kansan arvoituskirja*. Helsinki: WSOY. v–xviii.
- Hautala, Jouko 1946: Kristfrid Gananderin ”Suomalaiset Arwotuxet”. – *Kytösavut* II.
Vaasa: Etelä-Pohjanmaan maakuntaliitto. 106–117.
- Hormia, Osmo 1961: *Gananderin sanakirjan lähteet*. SKST 271. Helsinki: Suomalaisen
Kirjallisuuden Seura.
- Häkkinen, Kaisa 1994: *Agricolasta nykykieleen. Suomen kirjakielen historia*. Helsinki:
WSOY.
- Kaivola-Bregenhøj, Annikki 1977: Arvoitusten ilmaisutekniikka. – Leea Virtanen,
Annikki Kaivola-Bregenhøj & Aarre Nyman (toim.), *Arvoitukset – Finnish
riddles* SKST 330. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 18–33.
- 2001: *Riddles. Perspectives on the use, function and change in a folklore genre*.
Studia Fennica Folkloristica 10. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kannisto, Artturi 1907: Pari oikeinkirjoituskysymystä. – *Virittäjä* 11. 89–106.
- Laalo, Klaus 1998: Lasten arvoitusvitsit: kokeilevaa kielen tutkiskelua. – Merja Karja-
lainen (toim.), *Kielen ituja. Ajankohtaista lapsenkielen tutkimuksesta*. Suomen
ja saamen kielen ja logopedian laitoksen julkaisuna 10. Oulu. 270–290.
- Laurosela, Jussi 1913: *Äännehistoriallinen tutkimus Etelä-Pohjanmaan murteesta I.
Konsonantit*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lipponen, Ulla (toim.) 1995: *Jauhot suuhun. Arvoitusvitsejä ja kompakysymyksiä*. Hel-
sinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lönnrot, Elias 1982 [1851]: *Suomen kansan arvoituksia ynnä 135 Wiron arvoituksen
kanssa*. Espoo: Weilin+Göös.
- Nahkola, Kari 1987: *Yleisgemiaatio. Äänne muutoksen synty ja vaiheet kielisysteemissä
erityisesti Tampereen seudun hämäläismurteiden kannalta*. SKST 457.
Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Nummila, Kirsi-Maria – Ojutkangas, Krista 2013: *Pyytämättä ja yllätyksenä. Paratag-
makonstruktio 1500–1800-luvun kirjasuomessa*. – *Sananjalka* 55. 73–99.

- Pinola, Kati 1997: Svaa-vokaali. – Seija Makkonen ja Harri Mantila (toim.), *Pohjoissuomalaisen puhekielen sosiolingvistinen variaatio*. Suomen ja saamen kielen ja logopedian laitoksen julkaisuja 8. Oulu. 59–66.
- Punntila, Matti 1985: *Nominien superlatiivisuuden ilmaiseminen. Vertailun typologiaa ja Kymenlaakson tienoon murteiden tarkastelua*. SKST 421. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Rapola, Martti 1962: Pipliasuomen parataktinen tasapaino. – *Kielen kuvastimessa. Sana- ja tyyli-historiallisia tutkielmia kirjasuomen aiheista*. Helsinki: WSOY. 169–192.
- 1966: *Suomen kielen äännehistorian luennot*. SKST 283. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1969: *Vanha kirjasuomi*. Tietolipas 1. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Saarinen, Sirkka 1987: Loputtomaan pylvääseen kiipeän pää ylösalaisin: marilaisten arvoitusten rakenne. – *Sananjalka* 29. 65–84.
- 1991: *Marilaisen arvoituksen kielioppi*. Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia 210. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- SKST = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia.
- SMK = Erkki Lyytikäinen, Jorma Rekunen & Jaakko Yli-Paavola (toim.), *Suomen murrekirja*. Helsinki: Gaudeamus.
- SMS = *Suomen murteiden sanakirja*. Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisu 30. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus [viitattu 13.6.2014]. Saatavissa: <<http://kaino.kotus.fi/sms/>>
- Sovijärvi, Antti 1938: Foneettisia havaintoja Tornionjoen ja Pohjanmaan murteiden švaavokaaleista. – *Suomi. Kirjoituksia isännallisistä aiheista*. V:19. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 1–29.
- Virtanen, Leea 1962: ”Suomalaisten arvoitusten” eri painokset. – *Kalevalaseuran vuosikirja* 42. Helsinki: WSOY. 251–264.
- 1966: *Suomalais-virolainen arvoitussarja*. SKST 282. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1977: Arvoitusten keruu ja tutkimus Suomessa. – Leea Virtanen, Annikki Kailvola-Bregenhøj ja Aarre Nyman (toim.), *Arvoitukset – Finnish riddles*. SKST 330. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 12–17.